

DE PVDA EN DE PROGRESSIEVE VOLKSPARTIJ

W. van Hennekeler*

1. inleiding

Dit artikel is een poging om de opkomst en ondergang van de Progressieve Volkspartij in kaart te brengen. Deze partij had het resultaat moeten zijn van samenvoeging van PvdA, D'66 en PPR alsmede individuele confessionelen en onafhankelijken, maar is er uiteindelijk niet gekomen. De discussie rond de Progressieve Volkspartij vond globaal plaats in de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig.

Mijn primaire interesse gaat hierbij uit naar de meningsvorming binnen de PvdA over de eventueel op te richten partij: de PvdA was veruit de grootste van de drie en bestond sinds de Tweede Wereldoorlog, terwijl D'66 en PPR in de jaren zestig ontstonden. Het ontstaan van laatstgenoemden valt niet los te zien van de vernieuwingsdrang die ten tijde van hun oprichting om zich heen greep, en een eigen verleden of traditie hadden deze partijen nog niet toen de Progressieve Volkspartij onderwerp van discussie werd. De PvdA echter had dat wel en werd met bovengenoemde vernieuwingsdrang geconfronteerd; haar positie was daarom fundamenteel verschillend van D'66 en PPR.

Bij de opkomst en ondergang van de Progressieve Volkspartij zijn diverse aspecten belangrijk, maar drie daarvan kunnen als cruciaal beschouwd worden. In de eerste plaats de ontzuiling, welke zich in de jaren zestig aftekende. De ontzuiling schiep de mogelijkheid van nieuwe politieke strategieën, waarbij in het geval van de PvdA vooral aan het streven naar polarisatie van de politieke verhoudingen gedacht moet worden. Ten tweede was er sprake van een toenemende radicalisering, zeker ook binnen de PvdA. Voor een deel hing deze ook samen met de ontzuiling, maar radicalisering en polarisatie waren zeker niet hetzelfde en konden zelfs, zoals we nog zullen zien, tegengestelde effecten hebben. Een derde cruciaal aspect, hoewel op zich niet typerend voor het onderhavige tijdvak, was concreet politiek machtsdenken. De opkomst van de Progressieve Volkspartij had niet alléén te maken met abstracte denkbeelden over nieuwe politieke verhoudingen, en haar uiteindelijke teloorgang evenmin. Deze drie aspecten zullen in het hiernavolgende beschrijvende gedeelte, het grootste deel van dit artikel, herhaaldelijk aan bod komen. In het afsluitende, concluderende deel daarna zal ik er nog wat explicieter op ingaan.

2. aanleidingen en oorzaken van progressieve concentratie

Het verhaal van de progressieve samenwerking begint ergens in de jaren zestig. Het is de tijd die naderhand werd aangeduid als het tijdperk van de ontzuiling en van verzet tegen bestaande structuren. Bij deze bestaande structuren hoorden nadrukkelijk ook de politieke verhoudingen; onvrede met die verhoudingen vormde de oorzaak van de oprichting van D'66 en PPR. Maar ook binnen de al langer bestaande politieke partijen roerden de 'vernieuwers' zich. Exponent van de vernieuwingsdrang binnen de PvdA was zonder twijfel de groepering 'Nieuw Links', opgericht in 1966; in hetzelfde jaar gaf deze groep aan haar ideeën gestalte middels de publicatie 'Tien over Rood'. Nieuw Links vormde een radicaal element in de PvdA; de programmatische uitgangspunten van de groep gingen veel verder dan het officiële PvdA-programma. Ook kwam Nieuw Links in het geweer tegen de gevestigde leiding van de PvdA, die niet openstond voor nieuwe ideeën.

De partijleiding was volgens Nieuw Links bovendien symbolisch voor de Nederlandse politieke verhoudingen, die sterk verouderd en vermolmd waren. De onduidelijkheid van de politiek veroorzaakte een geringe betrokkenheid van de kiezer, die mede daardoor geen wezenlijke invloed op het beleid had. Deze onduidelijkheid van de politiek viel vooral op naam van de confessionele partijen te schrijven. In een tijd van ontzuiling, waarin de bevolking niet meer vanzelfsprekend in aparte categorieën uiteenviel, was volgens Nieuw Links de enige reële scheidslijn die tussen links en rechts, met name op sociaal-economisch terrein. De confessionele partijen werkten daarom vertroebelend en verwarrend; wie op één van die partijen gestemd had wist niet of hij of zij uiteindelijk een links of een rechts kabinet gesteund had, terwijl de confessionele kiezer toch wel een voorkeur had voor één van beiden. Polarisation van de politieke verhoudingen achtte Nieuw Links daarom noodzakelijk om de duidelijkheid van die verhoudingen te bevorderen. Hans van den Doel, één der Nieuw Linkers, omschreef polarisatie als volgt:

"Polarisatie is het aan de oppervlakte brengen van scheidslijnen, i.c. sociaal-economische, die zich reeds lang onder water bevinden."(1)

Was Nieuw Links dus een belangrijk voorstander van polarisatie, 'uitvinder' van het begrip was het zeker niet. In september 1965 had namelijk de Commissie Parlementaire Democratie van de PvdA in haar eindverslag(2) ook al op de wenselijkheid van deze polarisatie gewezen. In dit rapport treffen we tevens een andere component aan van de vernieuwingsdrang in de PvdA zoals die des-

tijds bestond: de roep om staatsrechtelijke vernieuwingen, voor meer duidelijkheid in de politiek en meer invloed van de kiezer op de politieke besluitvorming. De Commissie gaf bijvoorbeeld de voorkeur aan invoering van een districtenstelsel in plaats van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Ook hekelde men de geringe invloed van de kiezer op de kabinetsformatie, welke wellicht als exponent van de onduidelijkheid van de politiek kon worden beschouwd.

Deze onduidelijkheid manifesteerde zich opnieuw aan het einde van 1966: het kabinet-Cals (met bewindslieden van PvdA, ARP en KVP) kwam ten val doordat onder andere de KVP-fractie weigerde het voorgestane beleid te steunen. Niet de gehele KVP-fractie overigens. Al spoedig werden met name uit kringen van het NKV (Nederlands Katholiek Vakverbond) afkeurende reacties vernomen over deze weigering van steun aan het kabinet. De voorstanders van polarisatie wisten zich in hun mening gesterkt. Zij constateerden bovendien dat op grond van de verkiezingen van 1963 al drie kabinetten waren samengesteld: het kabinet-Marijnen, het kabinet-Cals en een noodkabinet-Zijlstra, hetgeen de ondoorzichtigheid van de politieke verhoudingen bevestigde. In 1967 verscheen een publicatie van een studiegroep van enkele PvdA-leden, 'Een stem die telt'. Ook hier stond de ondoorzichtigheid van de politiek centraal, en men pleitte onder andere voor een gekozen kabinetsformateur. Maar de samenstellers van 'Een stem die telt' achtten het ook noodzakelijk dat, vanwege de onduidelijkheid die er bij de kiezer bestond over de consequenties van zijn of haar stem, verschillende partijen - en in het bijzonder de progressieve - een concentratie vormden vóór de verkiezingen, met een gezamenlijk programma. Deze concentratie zou dan zelfs een 'schaduwkabinet' uit de eigen gelederen kunnen samenstellen, dat vóór de verkiezingen aan de kiezer zou worden gepresenteerd. De kiezer zou dan achteraf niet meer voor voldoende feiten worden gesteld.

"Dergelijke concentraties - of stembusakkoorden - zouden in sterke mate bijdragen tot een duidelijker markering van de politieke tegenstellingen. De partijen zouden vóór de verkiezingen een belangrijk stuk van hun gedrag na de verkiezingen vastleggen."(3)

Een progressieve concentratie zou volgens de samenstellers mogen rekenen op veel stemmen van mensen die voorheen confessioneel hadden gestemd, maar in wezen een progressief beleid voorstonden. Zij hoefden zich dan niet meer af te laten schrikken door het socialistische karakter van de PvdA: in een progressieve combinatie zouden immers meer partijen terechtkomen, en wellicht

ook progressieve christenen. Als zodanig deed de discussie rond de progressieve concentratie, en in een later stadium ook die rond een progressieve partij, enigszins denken aan de 'doorbraak' van direct na de Tweede Wereldoorlog. Zo opende PvdA-voorzitter Sjeng Tans in 1967 het partijcongres met de opmerking dat de doorbraak nu eindelijk gestalte begon te krijgen in de polarisatie. De discussie over de vraag hoe de PvdA meer aanhang uit confessionele kring zou kunnen krijgen was niet nieuw, maar kwam nu onder andere omstandigheden en in een nieuwe context weer naar boven.

In oktober 1969 merkte de fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer, Joop den Uyl, in een partijbestuursvergadering op dat getracht moest worden een bres in het confessionele blok te slaan.(4) Daartoe zouden de confessionele partijen voor de besprekingen omtrent een gezamenlijk stembusakkoord moeten worden uitgenodigd. De algemene opvatting binnen de PvdA was dat hooguit een deel van deze partijen daarvoor zou voelen, maar dat hoe dan ook het reële progressieve gehalte van de confessionelen dan niet langer voor de kiezer verborgen kon blijven. Enig optimisme ten aanzien van deze polarisatie van de politieke verhoudingen was heel wat PvdA-leden overigens niet vreemd. In de al eerder gememoreerde openingsrede van het partijcongres van 1967 wist PvdA-voorzitter Tans bijvoorbeeld te melden: "Deconfessionalisering van ons politieke stelsel is nog slechts een kwestie van betrekkelijk korte tijd". En Anne Vondeling, de latere opvolger van Tans, schreef in 1968:

"Er is (-) een ontwikkeling in gang gezet, die vrijwel automatisch tot een sterk vereenvoudigde structuur voert, en die niet meer te stuiten is. (-) Ook zonder kieswetwijziging, en zelfs zonder stembusakkoord, zie ik een tweedeling, een polarisatie, die niet te keren is en voorlopig onherroepelijk lijkt."(5)

Het PvdA-congres van 1967 hield zich voor een belangrijk deel bezig met de kwestie van de progressieve concentratie, en het was op dit congres dat voor het eerst ook over een eventueel op te richten nieuwe partij werd gesproken als sluitstuk van de concentratie. In deze partij zou eenieder zich moeten herkennen die voor een progressief beleid koos. Over de noodzaak van zo'n partij was het congres verdeeld, maar over de noodzaak van de progressieve concentratie niet, en het partijbestuur kreeg de opdracht om met daarvoor in aanmerking komende groeperingen en stromingen in overleg te treden. Bij deze groeperingen en stromingen werd vooral ook gedacht aan twee nieuwkomers in de politiek. In de eerste plaats was daar de PPR, een van de confessionelen afgescheiden radicale partij. Na afloop van het officiële op-

richtingscongres van deze partij, in april 1968, stelde het bestuur van de jonge partij direct: "Doel is het bereiken van een meerderheid in het parlement voor een vooruitstrevende politiek." Een andere nieuwkomer was D'66, waarvan de vernieuwingsdrang betrekking had zowel op de partijpolitieke verhoudingen als op staatsrechtelijke aangelegenheden. Men achtte de huidige, op oude ideologieën gebaseerde partijpolitieke verhoudingen gedateerd, en stond daarom een 'ontploffing' van dat stelsel voor, waarbij men voor zichzelf min of meer een lontfunctie zag. Hergroepering van de partijen in een progressief en een conservatief deel was het doel. In 1967 deed D'66 voor het eerst mee aan de landelijke verkiezingen, en behaalde het respectabele aantal van zeven zetels. De PvdA verloor toen zes zetels, en de conclusie lag voor de hand dat D'66 een electorale bedreiging voor de PvdA vormde. Juist daarom ook kwam D'66 in aanmerking voor die progressieve concentratie, om redenen die met concreet politiek machtsdenken te maken hebben. PvdA-(Kamer)lid Hans Kombrink keek daar in een interview als volgt op terug:

"D'66 kan gaan groeien als kool, dat dreigt de PvdA als politieke machtsfactor wat weg te vagen. Dus je kunt ze beter incorporeren in een club waar je zelf bij zit, dan dat dat een factor is die apart blijft staan en in het midden van de Nederlandse politiek een geweldig gewicht in de schaal gaat leggen."(6)

Overigens raakte men ook in christelijke kring steeds meer overtuigd van de gedateerdheid van de politieke verhoudingen. De KVP was bijvoorbeeld bij de verkiezingen van 1967 maar liefst acht zetels kwijtgeraakt, hetgeen als één van de indicatoren van de ontzuiling werd beschouwd. Het gevolg was dat ook in confessionele kring stemmen opgingen om tot een concentratie te geraken, een christelijke wel te verstaan. De CHU gaf het officiële startsein, toen het congres van deze partij in december 1967 haar bestuur opdracht gaf besprekingen hiertoe met KVP en ARP te openen. Met andere woorden: de tegenaanval ten opzichte van de progressieve concentratie leek ingezet.

3. naar de PAK-verbanden

Naast D'66 en PPR dacht het partijbestuur van de PvdA bij mogelijke kandidaten voor een progressieve concentratie ook aan de PSP. Een eventueel gezamenlijk akkoord tussen deze partijen zou daarna dan ter beoordeling aan de confessionele partijen worden voorgelegd. De CPN kwam overigens nadrukkelijk niet in aanmerking, omdat zij werd beschouwd als een 'niet-democratische partij'.(7)

Van D'66 werd binnen de PvdA niet veel animo voor de concentratie verwacht. Joop den Uyl zei hierover tijdens het partijbestuursweekend van januari 1968: "Ze zouden wel gek zijn, als ze nu op een voorstel zouden ingaan. Ze zitten nog steeds in de lift en zijn nog steeds in een redelijke 'winning mood'. (-) Maar het zal voor hen heel moeilijk zijn op het moment dat er een gemotiveerde uitnodiging komt van de partij die daarmee bezig is, om dan terug te krabbelen en dan neen te zeggen." (8) Het dilemma van D'66 werd door Den Uyl treffend aangegeven: enerzijds de electorale overwegingen en anderzijds de 'ontploffings'theorie.

Moest nu de progressieve concentratie eerst in de afdelingen tot stand komen of moesten de landelijke partijleidingen de eerste aanzetten tot de concentratie geven? Met andere woorden: moest de concentratie van onderop of van bovenaf groeien? Het partijbestuur van de PvdA koos voor het eerste; de concentratie mocht geen aangelegenheid worden van partij-elites. Nadat het partijbestuur positieve reacties uit de afdelingen had gekregen over de eerste aanzetten tot samenwerking aldaar, besloot het de besturen van D'66, PPR en PSP officieel voor besprekingen uit te nodigen. De laatste twee reageerden positief, en zegden hun medewerking toe. Het hoofdbestuur van D'66 wees het overleg echter af, met het argument dat de samenwerking op deze manier niet genoeg van onderop zou plaatsvinden.

Derhalve waren PvdA, PPR en PSP op elkaar aangewezen, en uit hun besprekingen kwam al gauw een nieuw orgaan tot stand: de werkgroep Politiek Akkoord (PAK), welke op 10 januari 1969 werd opgericht. Deze werkgroep stelde zich ten doel... "het opstellen van een aantal kernpunten van politiek beleid voor een progressieve concentratie (-), het nader uitwerken van en concreet inhoud geven aan deze punten, alsmede het bezien van de techniek van een eventueel stembusakkoord". (9) De leden van de werkgroep maakten daar op persoonlijke titel deel van uit.

De eindconclusies van de werkgroep PAK werden verwoord in haar publicatie 'PAK mee'. Het partijbestuur van de PvdA was met dit eindverslag echter allerminst tevreden, en vond dat het veel te weinig concrete aanknopingspunten bevatte. Maar om niet als dwarsligger met betrekking tot de progressieve concentratie te kunnen worden beschouwd, besloot het bestuur zijn officiële reactie in voorzichtige en gematigde termen te verwoorden. Kernzin in deze verklaring was bijvoorbeeld: "De nadruk is komen te vallen op oorspronkelijkheid, meer dan op samenhang". (10) Het partijbestuur was evenmin te spreken over een procedureel voorstel van de werkgroep, dat instelling van

een apart orgaan bepleitte om de invulling van een progressief schaduwkabinet te bewerkstelligen; een dergelijk voorstel zette de achterban buitenspel, zo oordeelde het partijbestuur.

Intussen was de progressieve concentratie ook op gemeentelijk niveau op gang gekomen. In sommige gemeenten ontstonden zogenaamde PAK-lijsten voor de Gemeenteraadsverkiezingen van juni 1970. Mensen die aan de vorming van deze PAK-verbanden meewerkten, deden dat ook hier op persoonlijke titel. Toch waren er veel gemeenten waar een dergelijk PAK-verband niet tot stand kwam, bijvoorbeeld in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Ook waren er nogal wat gemeenten die zowel een PAK-lijst kenden als aparte lijsten van PvdA, PPR en PSP. Duidelijkheid in de politiek bleef vooralsnog ook op gemeentelijk niveau ver te zoeken. Bovendien moest het partijbestuur van de PvdA nu toch constateren dat het met de bereidwilligheid van de afdelingen ten aanzien van een progressieve concentratie matig tot zeer matig gesteld was. Matig tot zeer matig was voorts ook het electorale succes van de PAK-verbanden. Echt eenduidige conclusies hieromtrent vallen op grond van de diverse uitslagen niet te trekken: in sommige gemeenten was de PAK-lijst relatief succesvol geweest, maar in de meerderheid van de gemeenten met een dergelijke lijst niet. Het Parool schreef naar aanleiding van deze Gemeenteraadsverkiezingen: "De algemene conclusie kan zijn dat het PAK de kiezer nog niet lekker zit".(11) Zonder twijfel hing het matige succes van de PAK-verbanden voor een deel samen met het niet al te hechte karakter dat de samenwerking op landelijk niveau tot dan had vertoond. Zo nam de PSP voortdurend een aarzelende houding aan. Deze scepsis werd gevoed door het feit dat standpunten in fractie en bestuur van PvdA en PPR nogal sterk afweken van die van de PSP, onder andere met betrekking tot de Maagdenhuis-bezetting. Het PSP-congres van augustus 1969 riep de leden dan ook op om de samenwerking in de PAK-verbanden te staken. De scepsis van de PSP groeide bovendien doordat in sommige gemeenten toch D'66-ers tot de PAK-verbanden waren toegetreden, wat overigens ook voor de landelijke werkgroep PAK gold.

De voorzichtige koerswijziging die zich op regionaal niveau binnen D'66 had geopenbaard, kreeg in de zomer van 1970 ook gestalte binnen het hoofdbestuur van deze partij. Het bestuur signaleerde een politieke crisis, die ontstaan was doordat enerzijds het centrum-rechtse kabinet-De Jong vast in het zadel zat, en anderzijds doordat het PvdA-congres van 1969 een resolutie had aangenomen waarin het zich uitsprak tegen regeringssamenwerking met de KVP. Deze vastgeroeste situatie vergde dat D'66 zijn handen niet langer schoon kon houden

en een brug moest proberen te vormen tussen PvdA en KVP om een volgend centrum-rechts kabinet tegen te houden, zo vond het hoofdbestuur. Het D'66-congres van december 1970 ging in meerderheid met deze uitgangspunten akkoord, en machtigde het bestuur de onderhandelingen met de andere progressieve partijen te openen.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de PvdA. Deze partij bevond zich aan het eind van de jaren zestig in een verre van rooskleurige situatie. Haar electorale aanhang nam duidelijk af, wat onder andere bleek bij de Kamerverkiezingen van 1967, en de partij kende een sterke intern verdeeldheid. Aan de ene kant was er het radicale Nieuw Links, dat zijn intrede in het partijbestuur had gedaan, en aan de andere kant de groepering Democratisch Appèl, een min of meer conservatieve reactie op Nieuw Links. Het chaotische congres van 1969 toonde hoe diep de tegenstellingen geworteld waren: de zogenaamde anti-KVP-resolutie gaf bijvoorbeeld aanleiding tot felle debatten. Ook de PAK-verbanden riepen bij sommige PvdA-leden grote weerstand op, en vormden voor Democratisch Appèl aanleiding onder de naam DS'70 een eigen weg te kiezen. In het licht van deze diepe verdeeldheid bezien, dringt zich de gevolgtrekking op dat een progressieve concentratie de PvdA electoraal helemaal niet zo slecht uitkwam. Als de partij met een zelfstandige lijst de verkiezingen in zou gaan, zou de interne verdeeldheid alleen maar evidentier worden. Een progressieve concentratie zou de kiezer de machtsvraag stellen, wat neerkwam op een keuze tussen links of rechts, waarbij die verdeeldheid van de PvdA minder naar voren zou treden.

Toch kon de PvdA zich anderzijds ook niet al te grote koerswijzigingen veroorloven; de partij had het immers al moeilijk genoeg om de vaste aanhang binnen de gelederen te houden. Deze argumentatie pleitte overigens meer tegen opgaan in een nieuwe partij dan tegen de progressieve concentratie als zodanig. Zo gingen herhaalde uitingen van enthousiasme van het partijbestuur ten aanzien van de concentratie naar buiten toe gepaard met een voortdurend sterk kritische houding en inhoudelijke bezwaren ten aanzien van de werkgroep PAK en de progressieve partners. De discrepantie tussen deze attitudes is opvallend.

4. de nieuwe partij in de schijnwerpers

Op 25 januari 1971 begon de eerste van een reeks gesprekken tussen delegaties van PvdA en D'66 over een progressieve concentratie en een gezamenlijk akkoord. Laatstgenoemde hield daarbij vast aan ten eerste de conclusies van de zoge-

naamde Staatscommissie Cals-Donner, welke een aantal (staatsrechtelijke) democratiseringsvoorstellen had gedaan die aansloten bij uitgangspunten van D'66, en ten tweede de wenselijkheid van het streven naar een Progressieve Volkspartij, teneinde de beoogde hergroepering van de politieke verhoudingen tot stand te brengen. Deze uitgangspunten leverden voor de PvdA geen onoverkomelijke bezwaren op; voorstellen voor staatsrechtelijke hervormingen in de trant van de voorstellen van de Staatscommissie waren in eigen kring ook al gedaan, en het idee van een evertueel te vormen grote vooruitstrevende volkspartij was op het congres van 1967 al ter sprake gekomen. Een andere eis van D'66 was echter de afzwakking van de anti-KVP-motie. Deze vormde namelijk een belangrijk obstakel voor de brugfunctie die D'66 tussen PvdA en KVP wilde vervullen. Op 1 februari 1971 vergaderde het partijbestuur van de PvdA twee keer en de twee delegaties van de partijen deden dat drie keer. Rond middernacht bereikte men een akkoord: de PvdA aanvaardde alle voorwaarden die D'66 gesteld had, ook de afzwakking van de KVP-resolutie, hoewel het congres hier uiteindelijk het laatste woord over zou hebben. Het resultaat van het overleg was al met al dat de PvdA voor alle eisen van D'66 door de knieën ging, zonder dat daar van de andere kant iets wezenlijks tegenover stond. Ook dit is een indicatie van de aan het eind van de vorige paragraaf vermelde gevolgtrekking over de electorale en machtspolitieke wenselijkheid van de progressieve concentratie voor de PvdA.

Ook het congres van de PvdA in februari 1971 ging met de voorwaarden van D'66 akkoord. Zowel afzwakking van de anti-KVP-resolutie als het streven naar een Progressieve Volkspartij (verder: PVP) werden dus gesteund. Vrij snel na dit congres bogen delegaties van de besturen van de drie partijen zich over de opstelling van een gemeenschappelijk programma. De inzet van de PvdA was hierbij het eigen kernprogramma. Tijdens deze besprekingen kwamen nogal wat programmatische verschilpunten tussen de partijen naar boven, vooral op sociaal-economisch terrein. Uiteindelijk werd toch een gezamenlijk program bereikt, maar Hans Kombrink, lid van het partijbestuur van de PvdA, telde zeventien verschilpunten tussen het gezamenlijk program en het PvdA-kernprogramma. Kombrink verklaarde zich tegen het gezamenlijk program, maar géén van de overige partijbestuursleden volgde hem hierin.

Vervolgens werd het gezamenlijk program aan de confessionele partijen ter beoordeling gegeven, maar deze wezen zowel het program als afspraken vóór de verkiezingen van de hand. De confessionelen hadden daarmee dus kleur bekend. Een volgende stap was de 'formatie' van een schaduwkabinet, en met de verkie-

zingen in zicht kwam dit schaduwkabinet vanaf medio april dagelijks bijeen. In de drie partijen nam het enthousiasme over de progressieve concentratie toe. Dat bleef ook na de verkiezingen zo, want bij alle drie was sprake van zetelwinst, terwijl de KVP weer fors verloor. Minder gunstig voor de concentratie was overigens de winst van DS'70, dat acht zetels behaalde. Van een meerderheid voor de progressieve partijen was vooralsnog geen sprake: het kabinet dat gevormd werd was het centrum-rechtse kabinet-Biesheuvel, waarvan ook DS'70 deel uitmaakte.

Anderhalve maand na de verkiezingen kwam het politieke onderzoeksinstituut NIPO met opzienbarende cijfers over hoe de Nederlandse bevolking over een PVP dacht. Deze was immers, na de uitspraak van het februari-congres van de PvdA steeds nadrukkelijker in de schijnwerpers komen te staan. De vraagstelling van het onderzoek was als volgt: "Er wordt weleens gesproken over het samengaan van PvdA, D'66 en PPR in één grote partij, een zogenaamde progressieve volkspartij. Bent u vóór of tegen de vorming van een dergelijke progressieve volkspartij?" Negenhonderdnegentig Nederlanders antwoordden aldus:

	voor (in %)	tegen (in %)	geen oordeel (in %)
alle ondervraagden	57	29	14
<u>stemt:</u>			
PvdA	78	16	6
D'66	76	17	7
KVP	47	36	17
ARP	32	51	17
CHU	41	48	11
VVD	55	34	11
DS'70	48	41	11

Helaas ontbraken in de enquête de 'klein linkse' partijen. Ook is het jammer dat niet gevraagd is of men ook op zo'n PVP zou stemmen. Maar toch, met inachtneming van alle bezwaren die aan een enquête als deze kleven, kan een voorzichtige conclusie aan de hand van deze cijfers zijn dat de kiezers wel oren hadden naar een PVP.

In de achterbannen van de partijen lag dat wellicht anders, zeker voorzover het de PvdA betref. Radicalere elementen binnen de partij moesten er over het algemeen niets van hebben. Met name de jongerenorganisatie FJG zou alleen een Socialistische Volkspartij goedkeuren, welke de kapitalistische maatschappij-

structuur afwees. Maar ook veel oudere leden, waarvan vele nog SDAP-lid waren geweest, kwamen in het geweer tegen de PVP. Oud-Kamerlid Scheps bijvoorbeeld liet zijn ongenoegen hierover herhaaldelijk middels publicaties blijken(12); ook W. Drees sr., die geen verdere introductie behoeft, trok het socialistische gehalte van de PVP in twijfel en zegde in mei 1971 mede hierdoor zijn lidmaatschap van de PvdA op. Het partijbestuur van de PvdA kreeg in die tijd veel brieven van verontwaardigde, vaak oudere leden. Zo schreef een Amsterdamse: "Ik kom uit een SDAP-gezin, werd als jong onderwijzeresje 'rood' en zal die PVP niet kunnen accepteren. (-) Dus betekent deze eventuele samengang voor ons het verraad van het socialisme!"(13) (onderstreping en interpunctie van de schrijfster, WvH). Bij velen lag de herinnering aan de (mislukte) doorbraak van na de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen. Een tegenargument tegen de PVP was voorts de te verwachten afbrokkeling van de aanhang zowel naar links - PSP, CPN - als naar rechts - DS'70.(14)

Na de verkiezingen van 1971 stuurde het hoofdbestuur van D'66 het partijbestuur van de PvdA een brief, waarin gesteld werd dat ter voorbereiding van de PVP een 'instituut met vërgaande bevoegdheden'(15) zou moeten worden opgericht. Dit verbaasde het partijbestuur van de PvdA, omdat D'66 destijds nadrukkelijk voor groei van 'onderop' had gepleit. Men vond het voorstel van D'66 voorbarig. Veel PvdA-leden, zeker in het partijbestuur, waren voor een gefaseerde procedure, en er waren ook partijbestuursleden die een soort federatie of een nog lossere bondgenootschap prefereerden. Omdat ook de PPR niet voelde voor het door D'66 voorgestelde instituut, werd door de drie progressieve partners besloten tot de instelling van een permanent overlegorgaan (verder: P00), dat het zonder vërgaande bevoegdheden moest stellen, maar zich wel bezig moest houden met de samenwerkingsvraagstukken die uitvloeisel waren van de congresresoluties van de drie partijen om te streven naar een PVP. Tevens werd afgesproken dat de progressieve partners in de Kamer tot een betere fractiesamenwerking zouden proberen te komen.

Het P00 kwam voor het eerst op 1 oktober 1971 bijeen, en vergaderde daarna frequent. Al spoedig bleek dat er nog veel onduidelijkheid heerste over de programmatische uitgangspunten die de nieuwe partij moest hebben. Daarom werd besloten tot de instelling van een studiegroep die een inventarisatie van de voornaamste knelpunten moest maken en op korte termijn met een eindrapport zou moeten komen.

5. *het rapport van de Commissie van Zes*

De studiegroep die een inventarisatie van de belangrijkste knelpunten zou moeten maken, stond al spoedig bekend als de Commissie van Zes, naar het aantal leden, of de Commissie-Mansholt, naar de voorzitter. Namens de PvdA hadden in de commissie zitting de leden Mansholt, De Galan en Den Uyl, namens D'66 Van Mierlo en Gruijters en namens de PPR Jurgens. Al in februari 1972 kwam de commissie met haar eindverslag, het 'Advies van de Commissie van Zes aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR'. Het was een lijvig rapport geworden, dat veel aandacht schonk aan sombere perspectieven op mondiale schaal. Het rapport was in sterke mate beïnvloed door het kort daarvoor verschenen 'Rapport van de Club van Rome', waarvan de oorspronkelijke titel 'The limits to growth' duidelijker aangaf waar het in dit rapport om ging. In 'The limits to growth', waaraan door wetenschappers uit alle werelddelen was meege- werkt, werd aan de hand van uitgebreid onderzoek aangetoond dat de wereld hard op weg was in de richting van een catastrofaal eindpunt: de hoeveelheid grond- stoffen was niet eindeloos, en uitputting hiervan zou binnen niet al te lange tijd in zicht komen. Tegen de achtergrond van een verder voortschrijdende be- volkingstoename en de basisveronderstelling van economische groei die de hoog- geïndustrialiseerde landen kenmerkte, gaf deze tendens aanleiding tot grote bezorgdheid. Het "afremmen van de demografische en economische groeispinalen"(16) vergde een totaal nieuwe sociaal-economische en politieke aanpak, en het rapport spreekt in dit kader van een "duidelijke planning van maatregelen".(17) Ook in het 'Advies van de Commissie van Zes' werd de samenhang van economische, technologische, ecologische en politieke aspecten beklemtoond, en men beperkte zich dus niet tot de vastgeroeste binnenlandse politieke verhoudingen. In de commissie werd overeenstemming bereikt over de noodzaak om met het traditionele groeidenken te breken, maar deze overeenstemming kwam verre van gemakkelijk tot stand. Het betekende voor de PvdA distantiëring van bepaalde noties, die het economische denken binnen deze partij tot dan toe voor een deel gekenmerkt hadden, en waarbij bepaalde Keynesiaanse denkbeelden een rol hadden gespeeld. Commissielid Hans Gruijters hierover:

"Ik heb bij het werk in die commissie de worsteling van een man als Den Uyl meegemaakt. Hij trad vaak op als advocaat van de duivel en kwam dan toch weer met allerlei gedachten die neerkwamen op een voortzetting van de traditionele socialistische politiek van het verdelen van de welvaart en die uitgingen van de aanwezigheid van onbeperkte mogelijkheden. Hij verwees dan naar het feit dat in de twintiger jaren ook al zo'n 'eindig- heidsdenken' had bestaan en kwam dan met allerlei voorbeelden."(18)

Voor wat de politiek betrof, pleitte de commissie enerzijds voor centralisatie, opdat de overheid middels doelmatige planning de "blinde ontwikkeling"(19) een halt zou kunnen toeroepen, maar anderzijds ook voor decentralisatie, teneinde de burger meer bij de besluitvoering te betrekken. Het rapport van de Commissie van Zes eindigde met een aantal praktische aanbevelingen. Zo zouden de achterbannen van de partijen op regionaal niveau de discussie over deze veelomvattende problematiek moeten openen, en zou uit de drie partijen een programcommissie gevormd moeten worden. Eerst zou echter een comité van verkenning ingesteld moeten worden, om te bekijken in hoeverre bij zo'n programcommissie ook mensen van buiten de drie partijen alsmede mensen van buiten Nederland betrokken konden worden.

Deze praktische adviezen werden door het P00 opgevolgd. Een Comité van Verkenning werd ingesteld, en tevens werd besloten tot de organisatie van een discussieproject op regionaal niveau. 'Samen-over-Leven'. Het meer inhoudelijke gedeelte van het rapport gaf alom echter meer aanleiding tot discussie. Het partijbestuur van de PvdA was er bijvoorbeeld maar matig over te spreken omdat het stuk te ver af zou staan van de belevingswereld van de bevolking. Commissie- en partijbestuurslid Joop den Uyl achtte het stuk onvoldoende getoetst aan bestaande studies. Maar ook de pers was niet mild in haar oordeel, vooral de progressieve pers niet. Typerend was de reactie van P.E. de Hen in *Vrij Nederland*: "Zes vooraanstaande politici van gematigd links hebben een rapport gepubliceerd dat stijf staat van de bla-bla."(20)

De onderlinge verstandhouding tussen de drie partijen werd er ondertussen niet beter op. De PPR-delegatie in het P00 gaf steeds meer blijk van onvrede over de gang van zaken rond de progressieve concentratie. De PPR had voor het gezamenlijk akkoord feitelijk de zwaarste programmatische offers moeten brengen, vooral ten aanzien van de NAVO. De PPR voelde niet voor handhaving van het lidmaatschap hiervan, maar bij de andere partijen lag dat anders. De PvdA koppelde overigens wel bepaalde voorwaarden aan handhaving van het lidmaatschap. Ook de Commissie van Zes wakkerde de onvrede van de PPR aan: de partij kreeg steeds meer het gevoel geen wezenlijke invloed in de progressieve concentratie te hebben, en voelde zich hierin gesterkt toen PvdA en D'66 buiten medeweten van de PPR elk een secretaris aan de commissie toevoegden. Maar ook tussen PvdA en D'66 kreeg de concurrentieverhouding een belangrijker plaats. De Kamerfracties stemden vaak verschillend; over opzet en doel van de Commissie van Zes botsten de delegaties van PvdA en D'66 in deze commissie herhaaldelijk; ten aanzien van de PVP waren er twijfels over elkaar. Bij de

PvdA, en zeker in haar partijbestuur, verweet men D'66 voorbarigheid en overhaastheid met betrekking tot de PVP; D'66 wilde een ontploffing van de politieke verhoudingen, en de inhoud van programma's en rapporten was voor D'66 secundair, zo redeneerde het partijbestuur. Het hoofdbestuur van D'66 verweet de PvdA daarentegen obstructie ten aanzien van de PVP, en begon te twifelen aan de behoefte die er binnen de PvdA aan een PVP bestond.

Toch zou enkele maanden na het verschijnen van het 'Advies van de Commissie van Zes' ook binnen D'66 weerstand tegen de progressieve concentratie en dito volkspartij manifest worden. Op het congres van deze partij in mei 1972 tekenden zich namelijk duidelijk twee stromingen af ten aanzien van de progressieve samenwerking. Eén stroming (de zogenaamde lijn-Van Mierlo) bepleitte verdere voortgang van de progressieve samenwerking en totstandkoming van de PVP, nu de Commissie van Zes nieuwe gezichtspunten had aangereikt. Andere congresgangers, ongeveer even groot in aantal, waren evenwel van mening dat D'66 meer de eigen identiteit moest benadrukken, om het beeld van 'de bijwagen van de PvdA' te vermijden dat nu dreigde te ontstaan (de zogenaamde lijn-Goudsmit/De Goede). De aanhang van de tweede 'lijn' was ten tijde van het congres onmiskenbaar groeiende, al was er nog niet sprake van een voldoende meerderheid om de partij daadwerkelijk van koers te doen wijzigen. Maar het hoofdbestuur van D'66 moest nu wél constateren dat de PvdA niet de enige partij was die haar achterban moeilijk van de noodzaak van een PVP kon overtuigen.

Ook in het P00 rees naar aanleiding van het D'66-congres twijfel over de haalbaarheid van de PVP. Wilde de PVP ooit nog tot stand komen, dan waren nieuwe impulsen noodzakelijk.

6. de Progressieve Volkspartij in de ijskast

De ontwikkelingen rond de progressieve concentratie en de PVP kregen in juli 1972 een onverwachte wending. Het kabinet-Biesheuvel, nog maar net in het zadel, kwam ten val: nieuwe verkiezingen waren noodzakelijk. Begin augustus van dat jaar sprak het dagelijks bestuur van de KVP zich uit voor stopzetting van de vijf jaar durende regeringssamenwerking met de VVD en voor nieuwe onderhandelingen met de PvdA. Kort daarop bleek uit cijfers van het NIPO, verzameld op verzoek van het partijbestuur van de PvdA, dat in het geval van een voorgenomen regeringssamenwerking tussen PvdA en KVP, de PvdA bij de verkiezingen zou winnen en de KVP zou verliezen. Het partijbestuur concludeerde dat het ver-

standig was als de PvdA zou laten blijken welwillend te staan tegenover een dergelijke samenwerking. Die intentie zou namelijk volgens de cijfers van het NIPO een polariserende werking hebben. Met name het PPR-bestuur koos echter voor een andere typering van de handelwijze van de PvdA: vrijages met de confessionelen.

De procedure die de progressieve concentratie bij de verkiezingen van 1971 had gevolgd werd ook bij deze verkiezingen toegepast: eerst het opstellen van een gezamenlijk program en vervolgens de vorming van een schaduwkabinet. Het gezamenlijk program, waarin ideeën van de Commissie van Zes waren verwerkt, kreeg de naam Keerpunt '72. De congressen van de drie partijen gingen uiteindelijk met Keerpunt '72 akkoord, hoewel bij de PvdA vrij veel leden het gezamenlijk program niet radicaal genoeg vonden. Het schaduwkabinet, dat daarna gevormd werd, week in zoverre af van het kabinet van het jaar daarvoor, dat nu veel mensen, vooral in het partijbestuur van de PvdA, in gedachten een aantal ministersposten onbezet lieten, die dan aan confessionelen toe zouden vallen. Maar ondanks de schuchtere koerswijziging van het dagelijks bestuur van de KVP durfden de confessionele partijen toen het er op aan kwam het avontuur met de progressieve drie weer niet aan. Opnieuw konden de confessionelen zich onvoldoende herkennen in het gezamenlijk program van de concentratie.

In hoeverre deze weigering van confessionele kant nu van invloed is geweest op het resultaat van de verkiezingen van november 1972 valt moeilijk te achterhalen, maar feit is wel dat het 'midden' wederom fors verloor, en opnieuw vooral de KVP; en dat de progressieve concentratie het gezamenlijke zetelaantal van tweeënvijftig naar zesenvijftig zag groeien. Onderling verschilden de resultaten van de drie sterk: de PPR won vijf zetels, de PvdA vier, maar D'66 zakte in één jaar tijd terug van elf naar zes zetels.

Deze verkiezingsuitslag was voor geen enkel D'66-lid prettig, maar wel koren op de molen van diegenen die een onafhankelijker koers voorstonden. Kennelijk werd D'66 wel degelijk als de bijwagen van de PvdA gezien, en had het zijn kiezers teleurgesteld. Ook het hoofdbestuur koos nu voor een benadrukking van de eigen identiteit, en op de eerste P00-vergadering na de verkiezingen deelde de D'66-delegatie dan ook mede, dat zij binnen de samenwerking voor een veel duidelijker profilering gekozen had. Deze vergadering van het P00, op 4 december 1972, vormde zonder twijfel het dieptepunt van de onderlinge verstandhouding in de progressieve concentratie tot dan toe. Zelfs leek de kans aanwezig dat tot gebruik van fysiek geweld zou worden overgegaan. Het ging daarbij niet om persoonlijke tegenstellingen, maar wel degelijk om de al langere tijd aan-

wezige programmatische en procedurele tegenstellingen en concurrentieverhoudingen.

Toen, spoedig na deze P00-vergadering, de formatie van een nieuw centrum-rechts kabinet mislukte, begon er enig regeringslicht voor de progressieve concentratie te gloren. Daartoe moest dan onderhandeld worden - ná de verkiezingen uiteraard. Het partijbestuur van de PvdA was van mening dat het oorspronkelijke uitgangspunt over afspraken maken vóór de verkiezingen een kabinetsformatie met de confessionelen niet in de weg stond; de achterban van de PvdA, in de vorm van de Partijraad, was het daar mee eens. De onderhandelingen van de progressieve drie met KVP en ARP konden een aanvang nemen, en het resultaat was het kabinet-Den Uyl.

Tijdens de kabinetsformatie en ook toen het kabinet-Den Uyl er al was, werden de vergaderingen van het P00 steeds slechter bezocht. Velen werden nu door andere dingen in beslag genomen. Maar ook in andere opzichten zag het er somber uit voor de progressieve concentratie. De PPR had bijvoorbeeld bij het regeringsprogram zware programmatische concessies gedaan, volgens sommige PPR-leden te zware concessies. Ook was de partij, nu met zeven zetels in de Tweede Kamer vertegenwoordigd, toe aan een herbezinning op de vraag in hoeverre zij uiting gaf aan een op zichzelf staand soort levensbeschouwing, en derhalve een onafhankelijke koers moest volgen. De aan de hand van het 'Advies van de Commissie van Zes' ingestelde organen gaven voorts evenmin aanleiding tot optimisme. Het Comité van Verkenning kwam weliswaar met een eindverslag, maar dit werd door het P00 onvoldoende bevonden. Een Programcommissie was daarom nog ver weg, en de animo hiervoor daalde. Het discussieproject Samen-over-Leven tenslotte werd door de verkiezingscampagne doorkruist en kwam daarna moeilijk op gang.

De PVP werd steeds minder een 'issue', vooral bij de PvdA en PPR. De PPR nam inderdaad een onafhankelijker positie in. In vergaderingen van het partijbestuur was het kabinetsbeleid veruit het belangrijkste onderwerp van discussie.

De PVP stond wel op de agenda van het congres van de PvdA in september 1973. Het partijbestuur zou een nota over de PVP schrijven, op basis waarvan ontwerpresoluties geformuleerd zouden kunnen worden.

In deze nota van het partijbestuur werd voorgesteld om eerst tot een federatie te proberen te komen. Over het karakter van een eventuele PVP komen we in de nota echter veelzeggende uitspraken tegen: "Een PVP heeft een radicaal, democratisch socialistisch programma dat gericht is op verandering van onze maatschappij in anti-kapitalistische zin."(21) Het socialistische en anti-kapita-

listische van de PVP werd door de nota voortdurend benadrukt. Daarmee werd de PVP tot een soort PvdA, alleen groter. Het partijbestuur deed op deze wijze recht aan bepaalde verlangens van de achterban, maar maakte de PVP in feite definitief onmogelijk, want de andere progressieve partners zouden zich nooit in dergelijke omschrijvingen kunnen herkennen.

Het septembercongres van 1973 juichte de toonzetting van de nota van zijn partijbestuur toe, en ging zelfs nog iets verder. Aangenomen werden namelijk niet de resoluties op basis van de partijbestuursnota, maar een amendement dat stelde "dat het huidige bestuurlijke samenwerkingsverband de meest wenselijke samenwerkingsvorm is".(22) Nauwere samenwerking en zeker een PVP waren dus voorlopig niet meer aan de orde, en laatstgenoemde werd in de ijskast gezet. Kort na dit PvdA-congres nam het partijcongres van de PPR een soortgelijk besluit.

In D'66-kringen was men nogal verontwaardigd over deze gang van zaken. Men verweet de PvdA een machtspolitiek spelletje gespeeld te hebben. Vivian Voss schreef hierover: "Nu de buit binnen is - flinke winst bij de jongste verkiezingen, een progressief kabinet en Den Uyl in het Catshuis - blijkt de bereidheid bij PvdA en PPR om de eigen partij te laten ontploffen als sneeuw voor de zon verdwenen."(23) Gemakshalve gaat de schrijfster er overigens aan voorbij dat D'66 zelf de eerste partij was die naar aanleiding van de verkiezingsuitslagen van 1972 een onafhankelijker opstelling ten opzichte van de progressieve concentratie verkoos. Maar feit is wel dat een belangrijke factor bij het streven naar doorbreking van de bestaande politieke verhoudingen was weggefallen: de oppositie tegen een centrum-rechts kabinet.

7. restauratie

Na de congressen van PvdA en PPR besloot ook het partijcongres van D'66 voorlopig af te zien van een PVP. De stroming binnen de partij die een onafhankelijker opstelling ten opzichte van de progressieve concentratie bepleitte had nu duidelijk de overhand gekregen.

Nu de progressieve drie met twee confessionele partijen deel uitmaakten van een kabinet, groeide in het partijbestuur van de PvdA de overtuiging dat de eigen partij ook in de toekomst toch moeilijk om de confessionelen heen kon. Een interne notitie van partijbestuurslid Jaap van den Bergh sprak in dit kader van het einde van de polarisatie naar de confessionelen toe.(24) Wellicht was dat een wat overtrokken conclusie, gezien bijvoorbeeld de fusie van NVV en NKV tot

FNV in 1975. Wat ten einde kwam was niet de polarisatie op zich, maar een specifieke vorm daarvan, namelijk die van een uit een progressieve concentratie voortvloeiende progressieve volkspartij, welke ook aan veel (gewezen) confessionelen onderdak zou moeten kunnen bieden.

Bestond er voor optimisme over de totstandkoming van de PVP weinig aanleiding meer, redenen voor optimisme over de voortgang van de progressieve samenwerking werden eveneens zeldzamer. Het Comité van Verkenning was op een mislukking uitgelopen, en tot de instelling van een Programmmisatie is het nooit gekomen. Het discussieproject Samen-over-Leven was na de verkiezingscampagne van 1972 in feite niet meer goed op gang gekomen, en weinigen hielden zich hier nog mee bezig. De gang van zaken in het P00 was voorts niet minder significant. D'66 had zich feitelijk uit dit orgaan teruggetrokken, en de lege plaats werd ingenomen door een delegatie van de PSP. De ambivalente houding van deze partij ten opzichte van de progressieve samenwerking maakte het P00 tot een krachteloze debating-club, voorzover het overlegorgaan dat toch al niet was.

Een gezamenlijk kernprogram voor de Statenverkiezingen van 1974 van PvdA, PPR en D'66 kwam evenmin tot stand, hoewel een poging hiertoe door de drie partijen wel werd ondernomen. Medewerking tot programmatische akkoorden was ook niet van de PSP te verwachten; zo besloot het congres van deze partij uit 1975 definitief af te zien van de procedure 'Regeerakkoord '77', een stembusakkoord voor de eerstvolgende Kamerverkiezingen. Aangezien D'66 al in een eerder stadium had laten weten niet aan een dergelijk akkoord te zullen meewerken, waren PvdA en PPR op elkaar aangewezen. Ondanks herhaaldelijke botsingen kwam dit stembusakkoord tussen PvdA en PPR toch tot stand. Tien jaar nadat tijdens een congres van de PvdA het denkbeeld werd geopperd van een grote vooruitstrevende volkspartij die de vastgeroeste politieke verhoudingen zou moeten doorbreken, was dit stembusakkoord het enige schamele overblijfsel van dat idee.

8. conclusies

Welke factoren speelden nu een rol bij de opkomst van de PVP en welke bij haar ondergang? Bij de opkomst van de PVP waren twee factoren vooral belangrijk. Eén daarvan werd gevormd door de vastgeroeste politieke verhoudingen in een tijd van ontzuiling. De onduidelijkheid van de politiek zou moeten worden tegengegaan door een polarisatie van de politieke verhoudingen, waardoor een hergroepering van die verhoudingen zou ontstaan in een links en een rechts blok. Het resultaat van deze polarisatie en hergroepering zou voor wat betreft het

linkerblok een PVP moeten zijn. Belangrijk was echter ook een machtspolitieke factor. Een progressieve concentratie kwam met name de PvdA aan het eind van de jaren zestig helemaal niet slecht uit - voor D'66 gold dit veel minder - en deze concentratie was vanaf het begin verbonden aan het idee van een nieuwe partij als eindpunt daarvan. Opvallend bij deze achtergronden van de opkomst van de PVP is dat zij duidelijk tijdgebonden waren. De PVP moet daarom naar mijn mening vooral worden beschouwd als een tijdverschijnsel. De politieke conjunctuur en maatschappelijke tendenzen aan het eind van de jaren zestig hebben haar de wind in de zeilen gegeven.

Het geheel van factoren die van belang waren bij de uiteindelijke ondergang van de PVP is heterogener, hoewel ook hier een globale tweedeling gemaakt kan worden. Ten eerste vormde de radicalisatie, die in de PvdA in de tweede helft van de jaren zestig optrad, overwegend een bron van weerstand tegen de PVP. De radicalere geluiden in de PvdA, bijvoorbeeld van de FJG, benadrukten het socialistische en anti-kapitalistische karakter van de eigen partij, en een nieuwe partij met groeperingen die zichzelf niet als socialistisch beschouwden stond daar haaks op. Nieuw Links vormde eveneens een element van radicalisatie, maar was tevens belangrijk voorstander van polarisatie van de politieke verhoudingen. Het laatste sloot wel aan bij het denkbeeld van een PVP, het eerste daarentegen niet. Nieuw Links nam derhalve nooit een eenduidig standpunt over de PVP in en stond er ambivalent tegenover.

Ten tweede zijn ook bij de ondergang van de PVP machtspolitieke factoren van invloed geweest, hoe paradoxaal dat ook moge klinken. Het is mijn overtuiging dat vooral voor de PvdA machtspolitieke argumenten en factoren aanvankelijk, eind jaren zestig de progressieve concentratie en de PVP overwegend ondersteunden, maar zich uiteindelijk per saldo tegen de concentratie en de nieuwe partij keerden, en daarmee een belangrijke bijdrage leverden aan de definitieve teloorgang van de PVP.

Van belang hierbij was bijvoorbeeld de achterban van de PvdA, die dreigde verder af te brokkelen. De wat behoudender leden moesten weinig hebben van de radicalisatie in de PvdA - met name de groep Democratisch Appèl - en veel leden, veelal oud-SDAP-leden, lieten duidelijk merken dat het partijbestuur met de progressieve concentratie en het streven naar een PVP het socialisme losliet. De speelruimte van het partijbestuur toonde zich steeds smaller, een nieuwe partij viel buiten deze speelruimte. De achterbannen van D'66 en PPR ontpopten zich evenmin als voorstander van de PVP. In beide gevallen achtte men overwegend een duidelijker profilering van de eigen partij ten opzichte van de

PvdA wenselijk. De samenwerking tussen de drie partijen verliep regionaal in het algemeen nog moeilijker dan landelijk; de programmatische tegenstellingen en de onderlinge achterdocht waren in de afdelingen nog groter dan in de landelijke besturen. Onderlinge concurrentieverhoudingen kwamen op beide niveaus in toenemende mate als een donkere schaduw over de samenwerking te liggen. De totstandkoming van het kabinet-Den Uyl gaf de uiteindelijke nekslag aan de progressieve concentratie en de PVP. De oppositiefrustraties vielen toen weg, er werd toch weer na de verkiezingen onderhandeld, en de PvdA stelde vanaf toen de verhouding tot de confessionelen weer centraal, wellicht nog meer dan de verhouding tot D'66 en PPR.

In confessionele kring is men uiteindelijk, in tegenstelling tot de progressieve, wèl tot een nieuwe partij gekomen door samenvoeging van de drie bestaande confessionele partijen: het CDA. Waarom dat bij de confessionelen lukte, is uiteraard een geheel ander verhaal. Misschien is een fragment uit een artikel van PvdA-lid Marcel van Dam uit 1967 in dit opzicht typerend:

"Zonder tolerantie geen concentratie en zeker geen progressieve, want de kansen op conflicten zijn daar groter dan bij de conservatieven, omdat je nu eenmaal eerder ruzie krijgt over de inrichting van een maatschappij waar nog voor gevochten moet worden, dan over het behoud van het bestaande."(25)

NOTEN

1. H. van den Doel, 'Confessionalisme en polarisatie', *Socialisme en Democratie* (1971), blz. 189.
2. 'Het Nederlandse parlementaire stelsel (rapport van de commissie parlementaire democratie van de Partij van de Arbeid)' (1965). Deze commissie stond ook wel bekend als de Commissie-Burger, naar haar voorzitter.
3. 'Een stem die telt' (1967), blz. 53.
4. Notulen partijbestuur PvdA, (20 oktober 1969).
5. A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef - een handvol ervaringen en ideeën*. (Amsterdam: 1968), blz. 217.
6. Interview van ondergetekende met Hans Kombrink (24 mei 1985).
7. Notulen partijbestuur PvdA (23 mei 1972). Op deze vergadering sloeg het partijbestuur een uitnodiging van de CPN voor haar partijcongres af omdat de CPN volgens het partijbestuur geen democratische partij was.
8. Notulen partijbestuur PvdA (Woudschoter conferentie: 12 januari 1968).
9. 'Communiqué Werkgroep Politiek Akkoord PAK' (10 januari 1969), *Verslagen partijbestuur PvdA '67-'69*, blz. 41.

10. Verklaring PvdA-voorzitter Vondeling na partijbestuursvergadering (23 februari 1970) over het gepubliceerde rapport van de landelijke werkgroep PAK, *Verslagen partijbestuur PvdA '68-'70*, blz. 61.
11. 'Politiek', *Het Parool*, (4 juni 1970).
12. J.H. Scheps, *Het progressieve als waardeloze pronk - wacht niet tot het rode licht geheel gedoofd is.* (Apeldoorn: 1971), en J.H. Scheps, *Kink in de kabel - scheuring en polarisatie PvdA-DS'70.* (Apeldoorn: 1972).
13. Brief aan het partijbestuur van de PvdA (13 oktober 1971). De schrijfster vroeg in haar brief haar naam niet aan anderen binnen de PvdA bekend te maken, dus dat zal ik hier ook niet doen.
14. Zie bijvoorbeeld Hans Kombrink, 'Over de realiteit van de progressieve dromen', *Vrij Nederland*, (25 september 1971).
15. Brief van D'66-voorzitter Beekmans en -secretaris Nagtegaal aan het partijbestuur van de PvdA (4 mei 1971), *Verslagen partijbestuur PvdA '70-'73*, blz. 60.
16. Dennis Meadows (Massachusetts Institute of Technology - Boston), *Rapport van de Club van Rome - de grenzen aan de groei.* (Utrecht/Antwerpen: 1972), blz. 187.
17. *Idem*, blz. 187.
18. Vivian Voss, *Beeld van een partij - de documentaire geschiedenis van D'66.* (Haarlem: 1981), blz. 99.
19. 'Advies van de 'Commissie van Zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR', (1972), blz. 10.
20. P.E. de Hen, 'Geen nieuws van de zes', *Vrij Nederland*, (11 maart 1972).
21. Partijbestuur PvdA, 'De samenwerking van progressieve partijen', *Socialisme en Democratie*, (1973), blz. 466.
22. Congres PvdA (14 en 15 september 1973), voorstel 1.071, afdeling Groningen.
23. Voss, (1981), blz. 113.
24. Notitie van Jaap van den Bergh voor weekendvergadering partijbestuur PvdA, (7 september 1974).
25. Marcel van Dam, 'Zonder tolerantie geen concentratie', *Socialisme en Democratie*, (1967), blz. 490.

* Dit is een bewerkte versie van het eindverslag van een doctoraalonderzoek dat ik in het kader van een studie politicologie aan de Universiteit van Amsterdam verricht heb. Mijn dank gaat uit naar Frans Becker, Geert-Jan van Oenen en Uwe Becker voor de medewerking die zij mij verleend hebben.